

УДК 373.3.011.3-052:316.454.52(477)(045)

DOI: 10.31499/2307-4906.2.2020.212110

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ В УМОВАХ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

Скиба Ганна, аспірант кафедри дошкільної освіти і соціальної роботи, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, вчитель англійської мови загальноосвітньої санаторної школи-інтернату I–III ступенів, Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради.

ORCID: 0000-0001-6110-8646

E-mail: annaskiba13@gmail.com

У статті розглянуто особливості міжособистісного спілкування учнів молодших класів в умовах Нової української школи. Визначено, що провідною педагогічною технологією сучасної освіти є педагогіка партнерства. З'ясовано роль міжособистісного спілкування у навчанні молодших школярів. Виокремлено чинники, що впливають на оптимальне формування міжособистісних відносин в інклюзивному колективі. Обґрунтовано, що застосування цілісного та комплексного підходу до навчально-виховного процесу з використанням передових педагогічних технологій сприяє формуванню високих комунікативних навичок у молодших школярів.

Ключові слова: освіта, навчання, реформа загальної середньої школи, Нова українська школа, педагогіка партнерства, міжособистісне спілкування, комунікативні навички, молодші школярі.

SPECIAL ASPECTS OF INTERPERSONAL COMMUNICATION OF ELEMENTARY GRADES STUDENTS IN THE CONTEXT OF THE NEW UKRAINIAN SCHOOL

Skyba Hanna, PhD student at the Department of Preschool Education and Social Work, Bohdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University, Teacher of English at Communal Institution of Higher Education «Khortytsia National Educational Rehabilitation Academy», Zaporizhzhia Regional Council.

ORCID: 0000-0001-6110-8646

E-mail: annaskiba13@gmail.com

This article considers the special aspects of interpersonal communication of elementary grades pupils in the context of the New Ukrainian School. It also presents the advantages of inclusive learning for each participant of teaching and educational process. It was determined that the partnership pedagogy is a leading pedagogical technology of present day educational system of Ukraine. The author emphasizes the importance of an inclusive school building, particularly on the humanistic grounds. The efficiency of close cooperation between teaching staff and parents was proved. The author focuses on the necessity of direct involvement of parents into teaching and educational process given that school and family are the main social institutions participating in child's socialization. The essence and role of interpersonal communication for further successful socialization of pupils with special educational

needs was determined. It was justified that the inclusive mode of study is an efficient instrument for cultivation of the moral standards and cultural behavior of the state citizen. The factors influencing on the best possible formation of interpersonal relations in the inclusive community were determined. The factors, which have an influence on the efficiency of education of children in the inclusive form of primary school, were analyzed. The importance of psychological service in the organization of teaching process in the New Ukrainian School was determined. It was justified that the use of high-quality digital learning resources in the primary school system enables to open up new opportunities for the efficient teamwork of pupils, teacher and parents. According to this provision, the author emphasizes that the application of multi-faceted and comprehensive approach to the teaching and educational process, with a reasonable use of the advanced pedagogical and digital technologies, facilitates the formation of high communication skills from primary school pupils.

Keywords: *education, learning, general secondary school reform, New Ukrainian School, partnership pedagogy, interpersonal communication, communication skills, primary school pupils.*

Інтеграція України в європейський культурний, освітній та економічний простір викликає потребу в суттєвих змінах якості та мети освіти, адже за таких умов однією з ключових компетентностей для сучасної молоді людини є здатність спілкуватися як з близьким оточенням, так і з представниками різних культур та національностей. Саме вміння вести діалог є тим фактором, що дає змогу встановлювати соціальні контакти, набувати професійний досвід та бути конкурентоспроможним на світовому ринку праці, будувати теплі взаємовідносини в родині. Оволодіння навичками та культурою спілкування передбачає розвиток толерантності та виховання моральних якостей. Початкова школа відіграє ключову роль у цьому процесі, адже є першим етапом у досягненні нової мети. Жваву дискусію в освітній спільноті викликала якісно нова цільова програма розвитку середньої школи, запропонована в 2016 році у Концепції «Нова українська школа» [6]. З вересня 2018 розпочато впровадження системної реформи загальної середньої школи «Нова українська школа», основні принципи якої сформовані з урахуванням «Рекомендацій Європейського Парламенту та Ради Європи». Окрім того, Україна приєдналась до Програми міжнародного оцінювання учнів PISA-2018, яка проводиться під егідою Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) й передбачає комплексну оцінку систем освіти в різних країнах світу та рівень підготовки школярів відносно інших країн-учасниць Програми [3]. Тому провідною метою освітньої реформи в початковій українській школі є одночасне зміщення акцентів із оволодіння знаннями на «формування компетентностей, потрібних для успішної самореалізації в суспільстві» [1, с. 11] та підвищення якості освіти через: різнобічне використання досягнень дошкільного періоду; осучаснення та оздоровлення освітнього середовища; впровадження методик особистісно і компетентісно зорієнтованого навчання, виховання і розвиток молодших учнів; технологічність методик навчання; моніторинговий супровід освітнього процесу; адекватна підготовка педагогічних кадрів тощо [1, с. 12].

Сучасні зміни мети освіти, що відбуваються в суспільстві, диктують уведення нових підходів до дослідження міжособистісних відносин учнів. Проблематику реформування загальної середньої школи у своїх наукових дослідженнях розглядали вітчизняні науковці, зокрема: Н. М. Бібік, Л. В. Задорожна-Княгницька, Л. Д. Зеленська, А. А. Колупаєва, О. І. Ляшенко, К. І. Ляшенко, Л. А. Онищук, О. Сімончук, О. М. Таранченко та інші. Проблемам міжособистісних відносин та спілкування молодших школярів присвячені праці таких вітчизняних учених, як: А. О. Драган,

О. М. Корніяка, Н. В. Ключова, М. М. Сідун, В. В. Сімонова, В. І. Тернопільська та інші, проте потребують детальнішого дослідження та обґрунтування особливості міжособистісного спілкування молодших школярів та формування ефективного комунікативного середовища в умовах реформи загальної середньої школи. Згідно з цим метою нашого дослідження є виявлення особливостей міжособистісних взаємодій учнів молодших класів в умовах Нової української школи.

Основною місією початкової школи є всебічний розвиток особистості, з урахуванням її вікових та індивідуальних психофізіологічних особливостей, формування цільових компетенцій та культурно-моральних цінностей, соціальних навичок та вмінь, необхідних для продовження навчання в основній школі [1, с. 13].

Нова українська школа пропонує інноваційний підхід до взаємодії усіх учасників освітнього процесу, що в педагогічній науці і практиці сформувалося як педагогіка партнерства і співробітництва. Вона ґрунтується на принципах творчого підходу до розвитку особистості та передбачає формування нового гуманного суспільства, вільного від тоталітаризму та офіціозу. Педагогіка партнерства покликана перевести взаємовідносини між учасниками освітнього процесу на якісно новий рівень через цільову взаємодію учителя, учнів та батьків на засадах взаєморозуміння та спільності інтересів щодо особистісного розвитку школярів.

Педагогіка партнерства в Новій українській школі передбачає залучення учнів початкових класів до спільної діяльності, яка реалізується через використання цікавих і захопливих розповідей, відверті бесіди, справедливе і незалежне оцінювання, заохочення творчих успіхів, особисті приклади, зустрічі з цікавими людьми, спільний пошук рішень, виконання спільних суспільно корисних справ, благодійні акції тощо [1, с. 17]. Принципи педагогіки партнерства представлені на рис. 1.

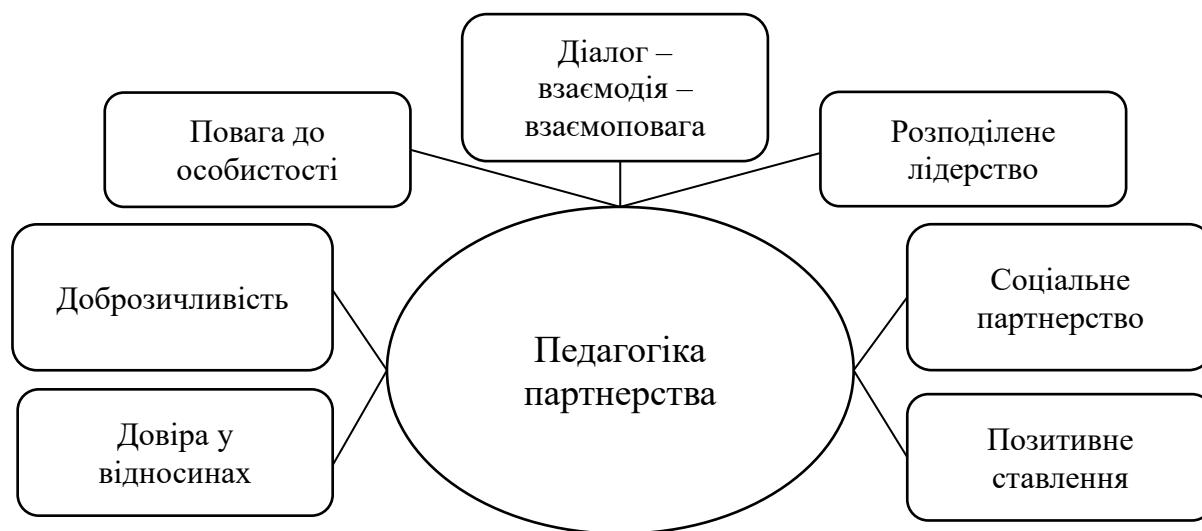

Рис. 1. Принципи педагогіки партнерства [1, с. 17]

Взаємодія педагогів і батьків важлива на всіх щаблях освіти дитини, але особливу значущість і актуальність набуває при отриманні початкової загальної освіти. Саме в цей період зв'язок дитини з сім'єю ще дуже міцний, а батьківський авторитет

впливає на мотиваційну систему молодшого школяра. У наш час педагоги і сім'я молодшого школяра повинні розуміти, що школа є освітнім простором та здатна забезпечити всебічний розвиток дитини за умови взаєморозуміння і взаємодії всіх суб'єктів освітнього процесу.

Сьогодні взаємодія батьків і вчителя молодших класів повинна забезпечити реалізацію таких завдань:

1. Визначення мотиваційної спрямованості пізнавальної діяльності учнів.

Ефективна мотивація учня початкової школи відіграє вирішальну роль у його адаптації до шкільного життя. І саме батьки, ще на етапі підготовки до школи повинні мотивувати дитину на навчальну і пізнавальну діяльність.

2. Організація пізнавальної діяльності учнів.

З огляду на особливості пізнавальної діяльності батькам належить провідна роль у формуванні в дитини об'єктивного ставлення до результатів своєї праці. Батькам необхідно впливати на самостійність дитини, активність і зацікавленість її в навчанні.

3. Формування навичок розумової діяльності та творчих особливостей.

Незважаючи на те, що формування навичок розумової діяльності та творчих особливостей розпочинається задовго до початку навчання, саме в початковій школі стратегія їх розвитку набуває впорядкованості.

4. Постійне вдосконалення пізнавальних знань, умінь і навичок.

Найпростішим і логічним прикладом участі батьків у вирішенні цього завдання є допомога дитині у виконанні домашніх завдань. Ця діяльність не повинна зводитися до готових рішень і відповідей, а являти собою процес спільної діяльності, під час якої молодший школяр самостійно приходить до поставленої мети. У молодшому шкільному віці контроль батьків повинен бути демократичним та мати виховний характер, оскільки оцінка дитини батьками, а також зразки їх поведінки є для дитини одним із найважливіших джерел формування стійких форм дієво-предметної та моральної поведінки.

Молодий шкільний вік є особливо важливим для становлення дитини як члена суспільства. Саме в цей період дитина активно набуває навичок спілкування, відбувається інтенсивне встановлення дружніх контактів. Провідну роль у цей віковий період починає виконувати навчальна діяльність, яка не зводиться лише до засвоєння знань, умінь і навичок. На основі саме пізнавальної діяльності в молодших школярів формуються найважливіші навички міжособистісного спілкування як з однолітками, так і з новими дорослими, що є основою для подальшого формування культури поведінки та етики спілкування.

Ефективність спільної діяльності людей багато в чому залежить від рівня їх компетентності у сфері міжособистісних відносин. Формування навичок спілкування учнів молодших класів є актуальним завданням сучасного педагога початкової школи, оскільки ступінь сформованості навичок соціальної взаємодії впливає на результативність навчання дітей та комплексний процес їх особистісного розвитку.

Міжособистісне спілкування в групі однолітків є надзвичайно важливим для молодшого школяра. Від цього залежить напрям подальшого розвитку його особистості. У початковій школі розширюється коло спілкування дитини, вона виходить за межі вузькосімейних зв'язків і відносин. Важливе місце у формуванні особистості займає розвиток у молодшого школяра навичок спілкування в межах

партнерських відносин з однокласниками. Відповідно до цього, вчитель молодших класів, використовуючи педагогічні методики та технології, зобов'язаний сформувати дружню та комфортну контактну зону в класі.

Сприятливий моральний клімат шкільного колективу – неодмінна умова його працездатності та розвитку. Дух співробітництва, підтримки та взаємної вимогливості, чіткість організації та узгодженість зусиль – це чинники, які дозволяють підвищити ефективність діяльності та згуртувати дитячий колектив. Через вікові особливості учнів, одним з ефективних методів виховання у початковій школі є гра [12, с. 361]. Становлення учнів як особистостей відбувається в комунікативних іграх, коли моделюються людські взаємини, що існують в спільнотах дорослих людей. У комунікативних іграх діти вчаться сприймати та передавати інформацію, стежити за реакціями співрозмовників. Наявний досвід використання ігрових методик у вітчизняній та іноземній школі доводить, що формувати комунікативні навички доцільно під час сюжетно-рольових ігор як найбільш точної та доступної моделі спілкування молодших школярів. Основу такої гри формує процес рольового спілкування учнів відповідно до ролей, розподілених між ними, та наявністю комунікативної ігрової ситуації, яка об'єднує ігровий матеріал. Комунікативна гра дозволяє активно впроваджувати в навчальний процес вправи на тренування пальців, адже розвиток пальцевої моторики є важливим елементом для формування словесної мови дитини [10, с. 48].

На оптимальне формування міжособистісних відносин учнів молодших класів впливають такі чинники: успіх у спільній діяльності, включення дітей у значущі для них види діяльності, пов'язані з чіткою установкою на результат; справедливість оцінювання результатів навчальної діяльності учня та пояснення оцінки вчителем; загальний мовний розвиток дітей. Ці чинники сприяють підвищенню рівня комунікативних умінь і навичок та розвитку товариськості учня, формуванню інтересу до взаємодії з однолітками та навчання, тобто впливають на ефективність соціальної адаптації молодшого школяра.

Нова українська школа передбачає впровадження інклюзивної освіти, під якою розуміють такий спосіб отримання освіти, коли учні або студенти з особливими освітніми потребами навчаються в загальному освітньому середовищі за місцем свого проживання [8]. Організація інклюзивного навчання передбачає надання дитині з особливими освітніми потребами індивідуальної психолого-педагогічної корекційної допомоги, яка забезпечується медико-соціальним та психолого-педагогічним супроводом та формуванням умов для навчання спільно з однолітками. Міністерство освіти і науки України працює над розвитком інклюзії в загальних середніх школах, зокрема впродовж 2018–2019 років створено мережу з 634 інклюзивно-ресурсних центрів [8], а з 2012/2013 навчального року Міністерство освіти і науки України рекомендувало ректорам вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації, які здійснюють підготовку педагогічних працівників за напрямками «Дошкільна освіта», «Початкова освіта», «Соціальна педагогіка», запровадити навчальну дисципліну «Основи інклюзивної освіти» [11, с. 3].

Як свідчать дослідження, саме навчання в інклюзивних класах є корисним як для дітей з особливими освітніми потребами, так і для дітей з типовим рівнем розвитку [7]. Перевагою для дітей з особливими освітніми потребами є сприяння емоційному,

мовному, соціальному, когнітивному розвитку. Діти з типовим рівнем розвитку вчаться толерантно ставитися до людських відмінностей, у них розвиваються такі якості як чуйність, доброзичливість та готовність допомагати [4, с. 316].

Ефективність навчання всіх дітей в інклюзивному класі початкової школи залежить від багатьох факторів, до яких належать:

- діагностика та раннє виявлення порушень розвитку дитини;
- формування готовності громади до інклюзивної форми навчання;
- формування готовності педагогічного колективу до інклюзивної форми навчання;
- раціональна та психологічно комфортна організація навчального середовища;
- командний підхід до організації навчальної діяльності та міжособистісної взаємодії школярів;
- адекватний вибір стратегій та форм навчання;
- наявність педагогічно-психологічного та корекційного супроводу дитини з особливими освітніми потребами [5, с. 138].

Через те, що початкова школа є першим етапом соціалізації дитини з особливими освітніми потребами у навчальному колективі, основними завданнями інклюзивної освіти в початковій школі є створення спеціальних та відповідних умов для спільного навчання дітей з особливими освітніми потребами та дітей з типовим рівнем розвитку, що враховували б особливості розвитку кожного учня. Для реалізації цього завдання необхідна комплексна та злагоджена робота групи фахівців та організація роботи команди психолого-педагогічного супроводу навчання.

Основні повноваження в організації інклюзивного навчання молодших школярів належать учителям та його асистентам, які спільними зусиллями забезпечують оптимальні умови навчання та сприятливу атмосферу, потрібно для засвоєння учнями інформації, набуття необхідних навичок взаємодії в групах. Діяльність асистента вчителя молодших класів пов'язана насамперед з допомогою учителям в організації робочого навчального процесу, окрім того, асистент забезпечує індивідуальний супровід дитини з особливими освітніми потребами, допомагає моделювати навчально-розвивальне середовище, спрямоване на задоволення освітніх потреб усіх учнів класу.

Ще однією вагомою ланкою в організації навчання в Новій українській школі є психологічна служба, головними завданнями якої є сприяння збереженню й посиленню психічного здоров'я учнів молодших класів, навчання школярів справлятися зі стресом та напругою [9, с. 7]. Особливого значення набуває робота психологічної служби в період змін та впровадження інноваційних рішень в освітні процеси. Діяльність психолога спрямована на розвиток емоційного інтелекту дітей, соціальних компетенцій та навичок командної взаємодії. До основних функцій психолога в Новій українській школі відносять: діагностично-прогностичну, організаційно-методичну, корекційно-розвиткову, консультативну, просвітницько-профілактичну та соціально-захисну [9, с. 6].

Останнім часом радикально змінився навколишній світ під впливом швидко поширюваних «цифрових технологій», які стали необхідними та важливими засобами спілкування, без яких неможливе функціонування суспільства та освітньої сфери. Значну увагу педагогів та психологів привертають нові цифрові технології, які суттєво визначають траєкторію розвитку декількох поколінь дітей. З кожним роком когнітивний і емоційний розрив між дорослими (батьками) і дітьми збільшується.

Сучасні діти є представниками «цифрового покоління» і формують інноваційне суспільство з особливим розумінням і сприйняттям світу, типом мислення, підходом до різних видів діяльності, різного роду розваг та новими способами спілкування і зв'язку.

Проблеми навчання та виховання дітей «цифрового покоління» активно обговорюють як у широких верствах суспільства, так і серед фахівців – психологів і педагогів. У результаті інтенсивних дискусій з'явилися діаметрально протилежні оцінки цього явища: від відверто алармістських (акцент на цифровій залежності) до панегіричних (відкриття раніше небачених можливостей для розвитку людини). На нашу думку, використання сучасних цифрових технологій у системі освіти відкриває школяреві нові можливості для самоосвіти, забезпечує адекватні методи передачі та поширення інформації в освітньому процесі, стимулює розвиток необхідних компетенцій, впливає на ефективне управління процесом освіти та відкриває нові горизонти освітнього простору. За останні декілька років значно змінилася техніко-технологічна база навчання в межах освітнього процесу, виникли цифрові зони розвитку навчальних закладів, технологічно модифіковані різні етапи автоматизації управлінської діяльності, звичними стали цифрова підтримка бібліотек, інформатизація у сфері позанавчальної діяльності, дистанційні форми роботи учня і вчителя, використання цифрових освітніх ресурсів у навчальному процесі [2, с. 37], тому використання якісних цифрових освітніх ресурсів в системі початкової школи дозволяє відкрити нові можливості для ефективної взаємодії учнів та учителя.

Отже, цілеспрямоване включення молодшого школяра в колективні, партнерські відносини в освітньому процесі сприяють формуванню позитивних міжособистісних відносин та оптимального мікроклімату в класному колективі. На оптимальне формування міжособистісних відносин учнів молодших класів впливає раціонально організована система комунікативних взаємодій, яка передбачає включення дітей у значущі для них види діяльності, пов'язані з чіткою установкою на результат; партнерська взаємодія учнів, їх батьків та вчителів, мотиваційні та інклюзивні технології в організації навчального процесу.

До перспективних напрямів дослідження належить вивчення труднощів, що стоять на заваді формування якісного та ефективного міжособистісного контактного простору для учнів молодших класів у контексті цифрової модернізації освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бібік Н. М., Софій Н. З., Онопрієнко О. В. Нова українська школа: порадник для вчителя / за заг. ред. Н. М. Бібік. Київ: Літера ЛТД, 2018. 160 с.
2. Воронова Н. Цифрові освітні ресурси в теорії і практиці сучасної зарубіжної освіти. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. 2019. № 9. С. 37–47.
3. Євроінтеграційний портал. Основний зміст та зобов'язання України. *Євроінтеграційний портал*. URL: <https://eu-ua.org/yevrointehratsiia/osvita> (дата звернення: 20.12.2019).
4. Кузава І. Б. Роль інклюзивного середовища у формуванні особистості дошкільників, які потребують корекції психофізичного розвитку. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2012. № 11. С. 315–318.
5. Миронова С. П. Розвиток інклюзивної освіти: від Саламанки до України. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2017. № 14. С. 138–142.
6. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. Київ: Міністерство освіти і науки України, 2016. 40 с.
7. Інклюзивна освіта для дітей з особливими потребами в Україні. *Освітній портал Львівщини*. URL: http://www.osvitportal.lviv.ua/inklyuzyvna_osvita_dlya_ditey_z_osoblyvymy_potrebam_y_v_ukraini (дата

- звернення: 20.12.2019).
8. Інклюзивне навчання. *Офіційна сторінка Міністерства освіти і науки України*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/inklyuzivne-navchannya> (дата звернення: 20.12.2019).
 9. Психолог у НУШ: радісно та впевнено руш! Путівник психолога в Новій українській школі / заг. ред. Є. В. Афоніна, О. О. Заріцький, Н. В. Міщенко. Краматорськ: Витоки, 2018. 250 с.
 10. Свириденко Г. В., Шевченко Ю. М. Кінезіологія як чинник розвитку розумових здібностей і фізичного здоров'я дітей молодшого шкільного віку. *Сучасний вимір психології та педагогіки: збірник тез наукових робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 29–30 трав. 2015 р.)*. Львів, 2015. С. 47–52.
 11. Типова програма підвищення кваліфікації педагогічних працівників для роботи в умовах інклюзивного навчання в закладах загальної середньої освіти «Професійна діяльність асистента вчителя в інклюзивному освітньому середовищі»: наказ від 18.10.2019 р. № 1310. URL: <https://imzo.gov.ua/2019/10/21/nakaz-mon-vid-18-10-2019-1310-pro-zatverdzhennia-typovoi-prohramy-pidvyshchennia-kvalifikatsii-pedahohichnykh-pratsivnykiv-dlia-roboty-v-umovakh-inklyuzivnoho-navchannia-v-zakladakh-zahal-noi-seredn-o/> (дата звернення: 20.12.2019).
 12. Шевченко Ю. М. Використання інтерактивної гри в умовах навчання дітей з особливими потребами в початковій школі. *Освіта дітей з особливими потребами: від інституалізації до інклюзії: зб. тез. доп. / редкол.: Н.І. Лазаренко (голова) та ін. Вінниця: Планер, 2016. С. 360–363.*

REFERENCES

1. Bibik, N. M., Sofii, N. Z., Onopriienko, O. V. (2018). *Nova ukrainska shkola: poradnyk dlia vchytelia*. N. M. Bibik (Ed.). Kyiv: Litera LTD. [in Ukrainian].
2. Voronova, N. (2019). Tsyfrovi osvitni resursy v teorii i praktysi suchasnoi zarubizhnoi osvity. *Profesionalizm pedahoha: teoretychni y metodychni aspekty*, 9, 37-47 [in Ukrainian].
3. Ievrointehratsiinyi portal. Osnovnyi zmist ta zoboviazannia Ukrainy. *Ievrointehratsiinyi portal*. URL: <https://eu-ua.org/yevrointehratsiia/osvita> [in Ukrainian].
4. Kuzava, I. B. (2012). Rol inklyuzivnoho seredovyscha u formuvanni osobystosti doshkilnykiv, iaki potrebuui korektsii psykhoznychnoho rozvytku. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka*, 11, 315–318 [in Ukrainian].
5. Myronova, S. P. (2017). Rozvytok inklyuzivnoi osvity: vid Salamanky do Ukrainy. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnologii Universytetu "Ukraina"*, 14, 138–142 [in Ukrainian].
6. *Nova ukrainska shkola. Kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly* (2016). Kyiv: Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy [in Ukrainian].
7. Inklyuzivna osvita dlia ditei z osoblyvymy potrebamy v Ukraini. *Osvitnii portal Lvivshchyny*. URL: http://www.osvitportal.lviv.ua/inklyuzivna_osvita_dlya_ditei_z_osoblyvymy_potrebamamy_v_ukraini [in Ukrainian].
8. Інклюзивне навчання. *Офіційна сторінка Міністерства освіти і науки України*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/inklyuzivne-navchannya> [in Ukrainian].
9. Психолог у НУШ: радісно та впевнено руш! Путівник психолога в Новій українській школі / Ye. V. Afonina, O. O. Zaritskyi, N. V. Mishchenko (Ed.) (2018). Kramatorsk: Vytoky [in Ukrainian].
10. Svyrydenko, H. V., Shevchenko, Yu. M. (2015). Kineziolohiia iak chynnyk rozvytku rozumovykh zdibnostei i fizychnoho zdorovia ditei molodshoho shkilnoho viku. *Suchasnyi vymir psykholohii ta pedahohiky: Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference*. Lviv, 47–52 [in Ukrainian].
11. Типова програма підвищення кваліфікації педагогічних працівників для роботи в умовах інклюзивного навчання в закладах загальної середньої освіти «Професійна діяльність асистента вчителя в інклюзивному освітньому середовищі»: Наказ від 18.10.2019 р. № 1310. URL: <https://imzo.gov.ua/2019/10/21/nakaz-mon-vid-18-10-2019-1310-pro-zatverdzhennia-typovoi-prohramy-pidvyshchennia-kvalifikatsii-pedahohichnykh-pratsivnykiv-dlia-roboty-v-umovakh-inklyuzivnoho-navchannia-v-zakladakh-zahal-noi-seredn-o/> [in Ukrainian].
12. Shevchenko, Yu. M. (2016). Vykorystannia interaktyvnoi hry v umovakh navchannia ditei z osoblyvymy potrebamy v pochatkovii shkoli. *Osvita ditei z osoblyvymy potrebamy: vid instytualizatsii do inklyuzii*. N. I. Lazarenko (Ed.) et al. Vinnytsia: Planer, 360–363 [in Ukrainian].